

KU EKONOMII INSTYTUCJONALNEJ

Motto:

„**Cywilizacja** – proces formowania biospołecznego życia, wyodrębniany oraz integrowany przez kulturę. **Kultura** – społeczny wymiar świata kumulujący oraz adaptujący doświadczenia ludzkości do potrzeb równowagi biospołecznej określonej społeczności. **Świadomość** – najwyższa forma kultury, przejaw więzi międzyludzkie. **Struktury semiotyczno-symboliczne** – podstawowe instrumenty kultury zawarte w produktach świadomości”.

Kazimierz A. Kłosiński,
Grates, Verba, Lublin 2006, s. 17

Greckie „Systema” (zestawienie, połączenie)

System według Beryalanffy’ego to tyle, co zbiór elementów wzajemnie powiązanych ze sobą i z otoczeniem.

Niklasa Luhmann’a system autopojetyczny to system, który sam produkuje oraz reprodukuje elementy z jakich się składa, który dokonuje ciągłej samoobserwacji i funkcjonuje na zasadzie samo odnoszenia się do siebie (samo referencji), dbając w ten sposób o wyznaczenie i zachowanie różnicy między sobą a środowiskiem.

Spółczeństwo według Miklasa Luhmann’a nie składa się z ludzi, ale z „międzyludzkich układów komunikacyjnych” i to one właśnie a nie „ludzie”, ulegają procesom zróżnicowania i specjalizacji. Podstawowym zadaniem każdego autopojetycznego systemu jest redukcja złożoności i ryzyka przez komunikowanie informacji ograniczających liczbę możliwych rozwiązań i sterujących indywidualnymi i instytucjonalnymi wyborami. Mediami komunikacji są (między innymi): pieniądz, władza, miłość, prawda oraz prawo. Dla przykładu, prawo, tworząc normy ograniczające możliwości wyboru i określające wzajemne zobowiązania systemu i jednostek, jest według Luhmann’a, medium bardzo skutecznym w nowoczesnych społeczeństwach.

Termin „cywilizacja” wywodzi się z łacińskiego „civilitas”, oznaczającego zespół cech właściwych obywatelowi państwa rzymskiego czyli wyrażającego treści zorganizowanego

społeczeństwa (civitas) i obywatela (civis) zajmującego się sprawami publicznymi¹. W tym znaczeniu użył do Dante Alighieri (1265-1321), autor „Boskiej Komedii”, nazywając „Humana civilitas” wspólnotą ogólnoludzką, wyrosłą ponad jednostki, grupy społeczne i narody.

H.L. Gilderson² za wprowadzającego termin „cywilizacja” uważa francuskiego ekonomistę politycznego, patrona fizjokratycznej myśli ekonomicznej Viktora Riqueti’ego Mirabeau (1715-1789).

Renesans (odrodzenie, XV-XVI wiek) za Erazmem z Rotterdamu (1467-1536) przez człowieka cywilizowanego rozumiał odpowiedzialnego obywatela, posiadającego cnoty społeczne i konieczną ogładę.

Z terminem „cywilizacja” wiązano rozumienie bycia człowiekiem okrzyszonym, wdrożonym w obyczaje – jak powiadał francuski ekonomista polityczny markiz R. de Mirabeau, wyposażonym w to wszystko, czego nie doświadczają ludzie prymitywni.

W oświeceniu, w którym termin „cywilizacja” się upowszechnił, był on rozumiany jako odpowiednik tego, co przynosi postęp, rozwój materialny i duchowy, co pozwala człowiekowi pokonać przeciwności płynące ze strony przyrody, ze strony samego człowieka oraz ludzkich społeczności³.

Cywilizacja w czasach oświecenia, to wszystko to, co pozwala człowiekowi budować nowy porządek życia społecznego, różny od zastanego ładu (ukształtowanego pod wpływem chrześcijaństwa), cywilizacyjne podstawy upatrywane były w rozumie, naturze, w tym co ludzkie, co przynosi pożytek i jest przyjemne, co jest jasne i oczywiste.

Stanisław Staszic (1755-1826) rozumiał przez cywilizację uspołecznienie człowieka, rodziny, narodu i innych zrzeszeń. Według W. Humboldta (1767-1835) natomiast, cywilizacja oznacza wszystko, co ma ułatwić ludziom wspólne życie, czyli środki techniczne i urządzenia materialne, obyczaje i prawo, dzięki którym możliwe jest zharmonizowanie współżycia ludzkiego i uczynienie go łatwym i przyjemnym, a zatem wysoko cywilizowanym. W. von Humboldt powiada: „Cywilizacja to uczyłowienie ludów pod względem ich zewnętrznych instytucji i zwyczajów oraz związanego z nimi wewnętrznego usposobienia. Do tego uszlachetnienia stanu społecznego kultura dodaje naukę i sztukę (...) Cywilizacja może wyłonić się w obrębie jakiegoś ludu i świadczy wówczas o owym nie zawsze wyjaśnianym podniesieniu umysłu na wyższy poziom. Jeżeli natomiast z zewnątrz zostaje przeniesiona do

¹ Encyklopedia Katolicka. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1979, t. III, s. 741-742.

² Gilderson H.L., From the State of Nature to the Empire of Reason: Civilisation in Buffon, Mirabeau and Raynal, *Comparative Civilizations Review*, Winter 1997.

³ J.A.N. Caritat de Condorcet, *Szkic obrazu postępu ducha ludzkiego przez dzieje*.

narodu, rozprzestrzenia się szybciej, może też dogłębniej przenikać wszystkie odgałęzienia porządku społecznego, ale jej zwrotne oddziaływanie na umysł i charakter nie jest równie energiczne. Jest to piękny przywilej najnowszych czasów, że roznosi się cywilizację w najdalsze zakątki ziemi, do każdego przedsięwzięcia dołącza się starania o nią, a nawet niezależnie od innych celów na nią poświęca siły i środki”⁴.

Erazm Majewski (1858-1922)⁵ twierdzi:

- cywilizacja jest najbardziej złożoną (trzeciego stopnia) postacią życia ziemskiego;
- cywilizacja jest niezmiernie obszernym i złożonym zjawiskiem, podobnym do życia; jest kompleksem wzajemnie zależnych od siebie zjawisk fizycznych, biologicznych i społecznych;
- cywilizacja, jak i inne postaci życia, jest wynikiem niewzruszonego porządku świata, w którym dokonują się ruchy najdrobniejszych elementów tego, co nazywamy „materią”, a zarazem jest najobszerniejszym i najsubtelniejszym ustrojem ziemskim;
- tylko to, co tkwiąc w nas, czyni nas ludźmi, jest cywilizacją.

W Polsce u schyłku doby pozytywizmu Ludwik Krzywicki (1859-1941), wzorując się na pracy Lewisa Henryego Morgana (1818-1881) „Społeczeństwo pierwotne”⁶, mianem cywilizacji określał ostatnie najwyższe formy życia zbiorowego. Kultura miała oznaczać stan pierwotny (życie społeczne w odległych czasach), cywilizacja fazę docelową.

Feliks Koneczny (1862-1949) – cywilizacja jest to metoda ustroju życia zbiorowego, w którym kultura jest największym przejawem.

Oswald Spengler (1880-1936) – cywilizacja jest przejawem biologicznego procesu życia, który podlega kosmicznemu i uniwersalnemu prawu powstawania i ginięcia, narodzin i śmierci, gwałtownych zmian ilościowych i jakościowych. Cywilizacja jest zwieńczeniem (dopełnieniem) procesu rozwoju kultur – etapem rozwoju prowadzącym do stanu utraty życia organizmu, jest czasem regresu, upadku, kalectwa i niedołęstwa.

Władysław Tatarkiewicz (1886-1980) – cywilizacja jest wytworem ludzi posiadających kulturę, ale jest także glebą, na której wytwarza się dalsza kultura.

⁴ Wilhelm von Humboldt, Rozmaitość języków a rozwój umysłowy ludzkości, Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2001, s. 84.

⁵ E. Majewski, bardzo bogaty człowiek, fabrykant, który swój majątek obrócił na finansowanie badań archeologicznych. Zgromadzona przez niego kolekcja stała się zaczątkiem warszawskiego muzeum. E. Majewski został obdarowany przez Heinricha Schliemann’a (niemieckiego archeologa amatora) zabytkami z Troi.

⁶ U Morgana ewolucja rozpoczęła się od etapu gospodarki zbieracko-łowieckiej, który określił jako stadium dzikości, następnie przebiegała przez stadium osiadłego rolnictwa kopieniackiego (barbarzyństwa) i dalej ku społeczeństwu zurbanizowanemu, posiadającemu bardziej zaawansowane formy rolnictwa, tj. cywilizacji.

Samuel Huntington – cywilizacja jest kulturą w szerokim tego słowa znaczeniu: „cywilizacja jest największą jednostką kulturową;⁷ jest najwyższym kulturowym stopniem ugrupowania ludzi i najszerszą płaszczyzną kulturowej tożsamości, ponad którą jest tylko to, co odróżnia człowieka od innych gatunków. Określana jest przez obiektywne wspólne elementy takie, jak język, historia, religia, obyczaje, instytucje społeczne, a także przez subiektywną samoidentyfikację ludzi”.

Kardynalną kategorią dla cywilizacji jest system wartości. System wartości jest uporządkowanym zbiorem tego co dla jednostek, grup, społeczeństw jest cenne, godne pożądania, co stanowi cel ludzkich, grupowych, społecznych dążeń (pojęcie „wartości: wprowadził w XIX wieku R.H. Lotze). W ramach określonej oraz względnie trwałej cywilizacji zostają poprzez kulturę zobiektywizowane oraz zinstytucjonalizowane wartości, hierarchie wartości, kryteria wartościowania – zyskują one walor powszechności w całym społeczeństwie, bądź w jego warstwach i zaczynają w nich obowiązywać jako podstawy ocen, wzorów kulturowych, norm, stając się regulatorem ludzkich działań i wyznaczając zasady współżycia zbiorowego.

Ze względu na znaczenie, jakie one nadają jednostce, grupie lub całej społeczności, wyróżnia się:

- system wartości indywidualistyczno-konkurencyjny,
- system wartości grupowo-kooperatywny.

System wartości indywidualistyczno-konkurencyjny, wyrosły z określonych mitów, wierzeń religijnych, prądów filozoficznych oraz doświadczeń niektórych społeczeństw (zwłaszcza tych, które egzystowały w bogatym środowisku naturalnym) eksponuje człowieka jako jednostkę, jego odmienną oraz egoizm.

Istotą systemu wartości grupowo-kooperatywnego stanowi dobrowolne podporządkowanie się jednostki celom wspólnoty. Człowiek w tym systemie jest integralną częścią przyrody; powinien żyć w harmonii – w symbiozie – z otoczeniem, a zwłaszcza z innymi ludźmi. Każdy człowiek jest osobnikiem wyjątkowym, ale nie jest predestynowany do władania całą przyrodą. Jako część całej ludzkości oraz swego społeczeństwa, może znaleźć sens życia tylko przez działanie we wspólnotach. Prawidłowe działanie tych wspólnot jest przekładane nad potrzeby oraz pragnienia jednostek.

⁷ Samuel Huntington, Zderzenie cywilizacji. WWL Muza SA, Warszawa 2000, s. 45-46.

„...Człowiek – powiada Karol Wojtyła⁸ – jest bytem stworzonym (...) do współżycia (...) z istotami podobnymi do siebie, równymi sobie. Ta właściwość bytu ludzkiego, jego cecha społeczna (ens sociale), jest głęboko zakorzeniona w samej naturze człowieka. Sprawa zespołeczniania się z innymi ludźmi nie jest pozostawiona do arbitralnego rozstrzygnięcia i do wyboru każdemu z osobna człowiekowi, skłonność społeczna tkwi bowiem w każdym człowieku niezależnie od jego woli”. „Człowiek – powiada następnie K. Wojtyła – nie może jej (owej skłonności społecznej) chcieć albo nie chcieć, tak jak nie może chcieć albo nie chcieć skłonności do zachowania swojej jednostkowej egzystencji czy też skłonności seksualnej, zmierzającej do zachowania gatunku. Człowiek znajduje w sobie pewną konieczność do współżycia z innymi i konieczność tę nosi w sobie i ze sobą wszędzie, nawet wówczas, gdy się od ludzi odłącza. Całe życie ludzkości w ramach różnych społeczeństw rodzi się z tej naturalnej konieczności”.

Rzeczywiście funkcjonujące systemy wartości są „mieszaną” obu systemów wartości, bądź z mocniejszym akcentem na wartości indywidualistyczno-konkurencyjne (np. społeczeństwo amerykańskie), bądź z akcentem silniejszym na wartości grupowo-kooperatywne (np. społeczeństwo chińskie).

Centralną wartością dla Friedricha A. von Hayek’a (kontynuatora angielskiej tradycji klasycznej myśli liberalnej) jest wolność, która jest podstawą wszelkiej etyki, a przez to, całego zorganizowanego społeczeństwa i wszelkich stosunków między ludźmi. Wolność jest najwyższą i absolutną wartością także dla noblisty z 1976 roku – Milтона Fridmana.

„Osoba – powiada Karol Wojtyła⁹ - jest bytem wolnym, ale wolność jej nie oznacza niezależności od społeczeństwa. Osoba jest bytem wolnym w ramach życia społecznego. Wolności swojej używa dobrze wówczas, kiedy na naturalnym podłożu swej skłonności do życia społecznego rozwija realne cnoty społeczne. Cnoty te stanowią równocześnie o realizacji dobra wspólnego. Osoba ludzka nie może się rozwijać i doskonalić poza nim”.

Wartością ważną – choć o mniejszym priorytecie niż wolność – jest dla Hayek’a równość. Do istotnych wartości etycznych są zaliczane:

- odpowiedzialność,
- solidarność,
- bezpieczeństwo,
- priorytet interesu społecznego
- demokracja.

⁸ Karol Wojtyła, *Elementarz etyczny*. Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1999, s. 80-81.

⁹ Karol Wojtyła, *Elementarz etyczny...*, cyt. wyd., s. 82-83.

Do głównych wartości ekonomicznych zalicza się zazwyczaj:

- wolność gospodarcza,
- odpowiedzialność własna za byt,
- racjonalność (np. efektywność) działania,
- akceptacja ekwiwalentu z tytułu gwarancji swobody oraz bezpieczeństwa prowadzenia działalności.

Wartość „racjonalność” bywa postrzegana wieloaspektowo, np. w ujęciu Cornela Popa¹⁰, w stosunku do działania przewidywanego, jest ono racjonalne wtedy i tylko wtedy gdy:

- 1) zamierzone stany końcowe, przejścia lub operacje są wzajemnie logicznie spójne;
- 2) zbiory stanu końcowego, do którego dążymy, przejścia i operacje są zgodne z prawami fizycznymi, biologicznymi itp.;
- 3) założone stany celu, operacje lub przejścia są możliwe technicznie lub operacyjnie;
- 4) przyjęte stany oraz operacje są dostępne dla danego zespołu podmiotów działających lub należą one do ich wspólnych możliwości współdziałania;
- 5) realizacja wybranego programu kończy się po uzyskaniu rezultatów zbieżnych z ustalonymi poprzednio celami lub zadaniami (skuteczność);
- 6) wartość funkcji użyteczności dla stanu końcowego przewyższa wartość funkcji kosztów dla wszystkich wykonanych operacji (efektywność);
- 7) sprawca wykonując serię operacji, kończącą się na stanie celu, nie łamie żadnego przepisu ani zasady rządzącej jego działalnością (warunek normatywny lub deontyczny);
- 8) ustalony cel lub zadanie są wykonywane na czas, bez szkodliwego odkładania na później (warunki czasowe);
- 9) wyniki działań zaspokajają – pośrednio lub bezpośrednio – pewne potrzeby, interesy lub aspiracje uczestniczących podmiotów działających;
- 10) wykonując różne etapy działań, prowadzących do pożądanego celu, sprawca musi uczyć się, jak rozszerzyć swoje możliwości praktyczne i teoretyczne, ulepszać swoje instrumenty i strategię.

Dla przykładu, wartość „etyczność” może być określona w sposób następujący¹¹:

- ❖ jesteś Całością oraz częścią innych Całości; wszystkie one – łącznie z Tobą – są wyodrębniane, porządkowane, rozwijane oraz domykane Siłą Całości (Boga Twego Jedynego);

¹⁰ C. Popa, Logika działania, skuteczność i ekonomiczność. „Prakseologia” Nr 101/1987-1988, s. 51.

¹¹ K.A. Kłosiński, Grates. Verba, Lublin 2006, s. 11-15.

- ❖ Siła Całości wyzwala w każdej Całości jej rację stanu – racjonalność, gwarancję rozwoju (tzn. dojrzewania, reprodukcji, ewolucji oraz współzależności), a sens istnienia Całości wyższego rzędu warunkuje efektem synergicznym oraz zachowaniem racjonalności Całości rzędu niższego;
- ❖ wszystko co pomyślisz, powiesz lub uczynisz będzie w Tobie zapisane oraz stanie się „publiczną tajemnicą” – jednakowoż, niedostępną jednostkowej świadomości – atoli, przejrzystą dla wszystkich Całości; wszystkie Całości posiadają zdolność jej identyfikacji;
- ❖ waszym pragnieniom, zgodnym z osobistą racją stanu w sensie Całości, Siła Całości nadaje kształt Systemu Wartości, a także podporządkowuje kulturowe instrumenty jego obrony – ergo: ustanawia Twoje oraz innych posłuszeństwo wobec Niego;
- ❖ odpowiedzialność jest koniecznością wszelkiej Całości. Jej prawem – w przypadku pozytywnym, obowiązkiem - w przypadku negatywnym. Atoli, wszystko co narusza rację stanu wszelkiej Całości – w istocie rzeczy, tzn. obiektywnie – obciąży odpowiedzialnością także Twoje potomstwo;
- ❖ sprzeczności myśli, słów, czynów oraz zaniedbań z panującym Systemem Wartości – obok odpowiedzialności – wzbudzą procesy edukacyjne (w swej bezsilności gotów będziesz uznać je za „piekło”) prowadzące do zgodności Twych wyborów z Nim;
- ❖ masz obowiązek stałego rozwijania swych zdolności do identyfikacji panującego Systemu Wartości. Etycznym jest wszystko to, co jest z nim zgodne;
- ❖ Całościom – a przede wszystkim Sile Całości – a także Systemowi Wartości, w tym jego gwarantowi – kulturze, winieneś szczególnie szacunek, który harmonizuje z nimi Twoje działania;
- ❖ zawierzenie Sile Całości oraz panującemu Systemowi Wartości nie czyni Cię nieśmiertelnym, w znaczeniu doczesnym, ale gwarantuje poczętą doskonałość Całości Twych potomnych;
- ❖ współzależność Całości umożliwia instytucjonalizację, tzn. łączenie się współzależnych Całości w Całość wyższego rzędu.

W całości kształcie rozwoju ludzkości – postrzeganym w kontekście teorii podejmowania decyzji – właściwe, poprawne (w tym racjonalne, w tym etyczne) działanie człowieka jawi się jako prawo ludzkiej działalności, torujące sobie drogę poprzez wielość poczynań – wielokrotnie na zasadzie prób i błędów. W cywilizacyjnych wymiarach czasoprzestrzennych można stwierdzić, iż to co właściwe (poprawne), zgodne z systemem wartości staje się rzeczywistym. Każde prawo wymaga mechanizmów oraz sił egzekwujących jego wymagania. W przypadku poprawności (właściwości, w tym racjonalności oraz etyczności) działań, siłami tymi są

kultura, prawa przyrody (wszechświata) oraz funkcjonujące w społeczeństwie rozwiązania instytucjonalno-prawne.

Wszystkie te siły – we właściwy im sposób – „wymuszają” poprawność (właściwość, w tym racjonalność oraz etyczność) adekwatną do poziomu rozwoju cywilizacyjnego danej społeczności. Poprawność – w swej istocie – jest prawem zachowania życia ludzkiego oraz jego rozwoju (racjonalnością egzystencjonalną ludzkości).

W systemie wartości – w literaturze problemu – wyróżnia się trzy główne elementy składowe: etykę, ideologię, religię.

Etyka – normy określające zachowania człowieka w społeczeństwie, w rodzinie, w tej lub innej grupie społecznej, pozwalające sformułować ocenę tego lub innego postępk. Jest to swoisty kodeks zasad zachowań ludzkich, naruszenie których wyzwała osąd ze strony społeczeństwa, a naruszenie tej części norm moralnych, które ustawowo weszły do prawa powoduje karę, której dolegliwość jest różna w zależności od charakteru przestępstwa. Ścisłe przestrzeganie norm moralnych, popieranych przez społeczeństwo, służy za wzór do naśladowania.

Karol Wojtyła¹² powiadał: „Etyka jest nauką, jest zbiorem twierdzeń, sądów, które jakkolwiek niewątpliwie są nastawione na to, aby kierować czynami, niemniej znajdują się do tych czynów w takim stosunku jak swoista teoria do samej praktyki. ...Etyka ze swoimi rzetelnie i możliwie wszechstronnie uzasadnionymi sędziami o dobru i złu moralnym dostarcza pośredniego wprowadzanie, niemniej mocnego oparcia człowiekowi.

Ideologia – ideały, którymi kieruje się człowiek, ta lub inna grupa społeczna, określające cele ich działań i poczynań, pobudzające niekiedy do poświęceń dla osiągnięcia ideałów. Do nich można odnieść dążenie do sprawiedliwości, demokracji, patriotyzm, fundamentalizm rynkowy. Ideały stanowią postępową, realną siłę, leżącą u podstaw działań grup społecznych, partii politycznych, państwowych regulacji (państwowa ideologia, wyrażona w konstytucji oraz wdrażana w życie). Pomędzy głoszoną oraz realizowaną ideologią może zachodzić rozbieżność.

„Ideologia – powiada Karol Wojtyła¹³ - oznacza bowiem pogląd czy też zespół poglądów, idei, które są niewątpliwie jakoś zaadresowane do woli i uczucia, ale przede wszystkim stanowią treść poznania, należą do dziedziny myśli. ...Ideologia zmierza do wytworzenia ideowości (która) wyraża się zawsze (...) charakterystycznym napięciem, jakby sprężeniem sił woli. To

¹² Karol Wojtyła, Elementarz etyczny..., cyt. wyd., s. 16-18.

¹³ Karol Wojtyła, Elementarz etyczny..., cyt. wyd., s. 72-74.

sprężenie jest nastawione na realizowane idei (...) na realizowanie ideałów, które z tej idei biorą swój początek”.

Religia – system uznający obecność nadprzyrodzonej siły (Siła Całości), jej wpływ na życie ziemskie, los każdego człowieka. Religie zawierają oraz umacniają normy moralne, wykazują istotny wpływ na ideologię, system ideałów różnorodnych grup społecznych oraz cywilizacji.

System wartości formułuje jądro genotypu cywilizacji globalnej. Właśnie istnienie wartości – etycznych, ideologicznych, religijnych – odróżnia rodzaj ludzki, *Homo sapiens*, od innych istot żywych, jest motywacją działań ludzkich. Zmiany w systemie wartości są dystynktywnymi wyróżnikami przejścia ludzkości, globalnej cywilizacji, z etapu na etap swego cyklu życiowego.

Zróżnicowanie systemu wartości jest wyróżnikiem dla lokalnych cywilizacji oraz ich grup. Na przykład:

- dla współczesnych zachodnich cywilizacji (zachodnioeuropejskiej, północnoamerykańskiej, częściowo amerykańsko-łacińskiej oraz oceanicznej) charakterystyczne jest panowanie ideałów demokracji, wolności, praw jednostki, wartości rynkowych, formalne uznanie religii;
- w cywilizacji muzułmańskiej rola wartości religijnych jest dominująca, silnie w niej jest rozwinięty fundamentalizm religijny;
- cywilizacjom chińskiej, japońskiej, a także częściowo afrykańskiej właściwy jest priorytet interesu kolektywnego nad osobistym, a także tolerancja religijna;
- charakterystycznymi cechami rosyjskiej (euroazjatyckiej) cywilizacji jest łączenie moralności kolektywistycznej z indywidualistyczną, tolerancja w stosunkach wyznaniowych, priorytet dla źródeł duchowych.

System wartości określa istotę światowych cywilizacji oraz jest transformowany przy ich zmianie. Dla przykładu, przy przejściu od cywilizacji neolitycznej do cywilizacji nierozwarstwionej wektor norm moralnych i religijnych zmienił się – pojawiła się norma „nie kradnij”, uświęcająca prawo własności prywatnej; norma „nie zabijaj”, chroniąca życie współobywateli (która nie dotyczyła niewolników oraz przedstawicieli innych cywilizacji).

Cechą charakterystyczną średniowiecznych cywilizacji jest panowanie w systemie wartości, w duchowym życiu społeczeństwa, dogmatów światowych religii. Cywilizacja industrialna w społeczeństwach zachodnich odsunęła religię na dalszy plan. Postindustrialna

integralna światowa cywilizacja będzie, prawdopodobnie, charakteryzować się odrodzeniem humanistycznych ideałów, nasileniem elementów religijnych w światopoglądzie człowieka.

Mechanizm przekazywania systemu wartości w spadku oraz jego transformacji wiąże się przede wszystkim z rodziną – podstawową, pierwotną komórką społeczną. Człowiek nie rodzi się ze społecznymi składowymi genotypu, on przyswaja je w procesie swego wychowania. One stanowią treść obcowania rodziców z dzieckiem, w tych normach oraz zasadach, które ukorzeniają się od pierwszych dni życia.

Następnymi kanałami dziedziczenia systemu wartości stają się instytucje typu szkoła, przedsiębiorstwo, a także środki masowej informacji. Szerokimi, powszechnymi kanałami dziedziczenia systemu wartości są kultura w znaczeniu literatury, muzyki, malarstwa itp., a także religie, których renesans obserwujemy w końcu XX wieku.

Historyczne etapy (duże cykle) w dynamice cywilizacyjnych systemów wartości

Pierwszy wielki cykl miał miejsce w okresie światowej cywilizacji neolitycznej, gdy przeważały wartości u podstaw których leżały idee bezwładności, równorzędnego dostępu, idea wielkiej rodziny włączonej do społeczności, wiecowej demokracji przy minimalnej społecznej stratyfikacji. Brak było prawa, legislacyjnie utrwalającego ważniejsze normy moralne, ubóstwiano siły przyrody, panował kult przodków, konieczny dla przekazywania społecznego genotypu z pokolenia na pokolenie.

W końcu życiowego cyklu cywilizacji neolitycznej wykształcony system wartości zderza się ze zmienionymi warunkami istnienia ludzkości: pojawia się prywatna własność oraz zamożnościowa różnorodność, ukształtowały się wodzowskie państwa, wyodrębniła się rodzina monogamiczna. Rozpętał się pierwszy globalny kryzys systemu wartości, wyznaczający początek nowego wielkiego cyklu, właściwego nierozwarstwionej cywilizacji światowej. Była to prawdziwa etyczno-religijna rewolucja, w której rezultatami stały się:

- etyczne poparcie dla prywatnej własności rodzin, dla państwa, dla kapłanów; pojawia się norma „nie kradnij” i stanowcze jej wsparcie przez system prawa. Prawo własności rozprzestrzeniło się na nagromadzone bogactwo, a także na niewolników; przy czym – jednakowoż – najwyższym właścicielem stawała się głowa państwa (faraon, car, książę), co dawało prawo ustalać wymian podatków na rzecz skarby;
- wprowadzenie podstawowych norm etyki do rangi prawa, utrwalonych ustawami oraz gwarantowanych siłą państwowego przymusu; to pozwoliło na uporządkowanie złożonych stosunków społecznych, a także na ograniczenie prawa silnych;

- sformowanie systemów religijnych, ukształtowanych w hierarchicznej strukturze (politeizm), w skład której wchodził bóg najwyższy i podporządkowane mu bóstwa opiekuńcze wobec różnych rodzajów działalności, a także dobre i złe duchy. W rezultacie rozwoju społecznego podziału pracy wydzieliła się grupa ludzi, którzy zajmowali się wyłącznie obcowaniem z bogami, spełniając wszystkie kulturowe obrzędy

Kolejna etyczno-religijna rewolucja bezwarstwowej cywilizacji światowej w zupełności zmieniła duchowe życie społeczeństwa, ustanowiła podstawy dla jego funkcjonowania na setki lat naprzód. Rezultaty tego przewrotu były utrwalone oraz rozwinięte w czasie trzeciego wielkiego cyklu w systemie wartości (etyki, ideologii, religii) światowej antycznej cywilizacji. Wówczas pojawiło się pojęcie „wolności”, jako podstawy demokracji. Jest oczywiste, że szło o wolność oraz demokrację dla obywateli polis, a nie dla niewolników.

W społecznej kreacji swego życia ludzie dostrzegają w sobie oraz wokół siebie walory, które zmieniają w wartości, w produkty zaspokajające potrzeby emanujące z ich indywidualnego oraz społecznego postrzegania natury (istoty) ich życia.

Przez walor ekonomiczny należy rozumieć obiekt, stan obiektu lub okoliczności stworzone przez naturę, historię lub działalność człowieka. Podstawowymi segmentami walorów ekonomicznych są naturalne walory ekonomiczne oraz walory – efekty działalności ludzkiej. Wśród naturalnych walorów ekonomicznych można wyróżnić elementy:

- litosfery (rzeźba terenu, osobliwości geologiczne, w tym pokłady bogactw mineralnych),
- atmosfery (jakość powietrza, pokrywa śnieżna, temperatura),
- hydrosfery (rzeki, potoki, jeziora, zbiorniki wodne, morza, źródła mineralne),
- pokrywy glebowej (pustynie, skały, ziemia uprawna),
- szaty roślinnej (lasy, osobliwości flory),
- świata zwierzęcego (ryby, ptaki, zwierzęta i pozostałe gatunki fauny),
- krajobraz naturalny (konglomerat z wymienionych wyżej elementów).

Wśród walorów – efektów działalności człowieka wyróżnić można następujące elementy sfery cywilizacyjnej:

- z przeszłości (historyczne): 1) miejsca pamięci historycznej oraz kultu religijnego; 2) dzieła architektury, urbanistyki oraz techniki;
- współczesne: 1) wiedza oraz systemy jej przechowywania, a także aktualizacji; 2) zespoły urbanizacyjne, agronomiczne oraz industrialno-serwicyzacyjne; 3) infrastruktura komunikacyjna (transportu i łączności) oraz technologii informacyjnych; 4) infrastruktura

społeczno-instytucjonalna (administracja, służba zdrowia, pomoc społeczna); 5) instytucje systemu monetarnego.

Do szczególnych walorów ekonomicznych – efektu tak natury, jak i działalności człowieka – należy ludność danego kraju, którą charakteryzuje określona liczebność, struktura płciowa, struktura wiekowa, poziom zdolności do pracy oraz aktywności zawodowej.

Przez wartości ekonomiczne rozumiemy:

- produkty – dobra materialne lub usługi (tzn. czynności) – zaspokajające potrzeby ludzi lub instytucji bezpośrednio lub pośrednio;
- aktywa finansowe zamienialne na produkty;
- prawa wymienialne na produkty lub aktywa finansowe.

Z natury rzeczy każda wartość ekonomiczna jest walorem ekonomicznym.

System ekonomiczny – zorganizowany system instytucji – realizując społeczny proces produkcji, stwarza możliwość urzeczywistniania:

- transformacji walorów ekonomicznych na wartości ekonomiczne;
- podziału wytworzonej wartości dodanej pomiędzy właścicielami czynników produkcji, umożliwiający rozszerzenie praw do posiadania lub dostępu do wartości ekonomicznych (panujący w danym społeczeństwie system wartości stwarza określone reżimy sprawiedliwości owego podziału);
- stabilizacji poziomu cenności wartości ekonomicznych oraz systemu własnościowo-dostępowego do owych wartości ekonomicznych (realizowaną poprzez instytucje stabilizacji poziomu cenności wartości ekonomicznych oraz instytucje ochrony praw własności oraz dostępu do wartości ekonomicznych).

W społecznej kreacji swego życia ludzie instytucjonalizują czasoprzestrzeń społeczno-gospodarczą. Arnold J. Toynbee (1889-1975) w „Studium Historii”¹⁴ powiada: „Społeczne relacje między ludźmi wykraczają poza najszerszy krąg kontaktów osobistych, a te bezosobowe relacje są podtrzymywane przez społeczne mechanizmy zwane instytucjami. Bez instytucji społeczeństwa nie mogłyby istnieć. W gruncie rzeczy same społeczeństwa są po prostu instytucjami najwyższego rzędu. (...) Instytucje są atrybutami całego genus „społeczności” (...) Społeczności pierwotne mają swoje instytucje: religię rocznego cyklu rolniczego; totemizm i egzogamię; tabu, inicjacje i kategorie wiekowe; rozdział płci – w pewnych stadiach życia – w wyodrębnionych wspólnotowych organizacjach, i niektóre z tych instytucji są z pewnością równie wymyślne i być może równie misterne, jak instytucje znamionujące cywilizacje.

¹⁴ A.J. Toynbee, Studium Historii. PIW, Warszawa 2000, s. 57-59.

Instytucjami – jak podpowiadają nam socjologia oraz ekonomia instytucjonalna – są grupy lub konteksty społeczne, do których należą m.in. rodzina, grupy rówieśnicze, szkoła, media, miejsca pracy¹⁵, a także zestawy wartości, norm, zasad, związane z charakterystycznym dla ludzkiej działalności obszarem¹⁶.

Williamson¹⁷ przytacza słowa J.R. Commonsa, iż „Instytucje możemy zdefiniować jako społeczne ramy kontroli, wyzwania oraz ukierunkowania działań indywidualnych”. Interpretacje „instytucji” w charakterze warunków ograniczających wybory ludzkie, zachowania jednostek, są odnoszone do reguł, do regulacji, a także do zbioru norm etycznych, moralnych czy behawioralnych oraz procedur określających sposoby tworzenia owych reguł i regulacji.

North¹⁸ uważa, iż instytucjami są wszelkie formy ograniczeń, jakie stworzył człowiek w celu kształtowania zachowań, mające charakter formalny (reguły i zasady wymyślone przez człowieka, na przykład normy prawne, których nieprzestrzeganie pociąga sankcje), jak i nieformalny (zwyczajowe wzory zachowań).

Hodgson¹⁹, przedstawiciel starej ekonomii instytucjonalnej, przyjmuje, że instytucja to tradycja, zwyczaj oraz norma (społeczna w postaci obyczajów lub prawa) kształtujące i zarazem ograniczające zachowania jednostek. Jego zdaniem, elementy te tworzą pewne wzory, według których winna postępować jednostka należąca do danej instytucji (kultury).

System ekonomiczny (gospodarczy) to zbiór podstawowych podmiotów gospodarczych (elementarnych instytucji) wraz z powszechnie obowiązującymi normami prawnymi oraz ogólnie akceptowanymi zasadami, regulującymi postępowanie owych uczestników społecznego procesu gospodarczego. Inaczej system ekonomiczny to zorganizowany zbiór instytucji.

Podstawę systemu ekonomicznego, ustrój społeczno-gospodarczy systemu ekonomicznego stanowią stosunki własności w zakresie wartości ekonomicznych. Wyróżnia się ustroje indywidualistyczne (kapitalistyczne), w których zasadniczą formą własności wartości ekonomicznych jest własność podmiotowa (prywatna, w szczególności jednostkowa, osobnicza) oraz ustroje kolektywistyczne, w których wartości ekonomiczne należą do ogółu podmiotów gospodarczych.

¹⁵ Giddens A., Socjologia. WN PWN, Warszawa 2007, s. 722.

¹⁶ Goldman N., Wstęp do socjologii. Zysk i S-ka, Poznań 1997, s. 55.

¹⁷ Williamson O., Transaction Cost Economics and Organization Theory [w:] Organization Theory: From Chester Barnard To the Present and Beyond, praca zbiorowa pod redakcją O. Williamsona, Oxford University Press US 1995, s. 209.

¹⁸ North D.C., The New Institutional Economics, „Journal of Institutional and Theoretical Economics” nr 142/1986, s. 234.

¹⁹ Hodgson G.M., What are Institutions?, „Journal of Economic Issues”, t. 40, nr 1/2006, s. 5.

Jeśli określać charakter funkcjonowania systemu poprzez sposób regulacji to można wyróżnić dwa podstawowe typy:

- system kompetytywny (konkurencyjny), zwany też systemem gospodarki rynkowej, w których działania mających swobodę w podejmowaniu decyzji ekonomicznych uczestników procesu gospodarczego regulowane są przez mechanizmy rynku: grę sił popytu, podaży i cen, grę określaną mianem „niewidzialnej ręki rynku”;
- system administracyjnego regulowania gospodarki przez władze państwowe (i siły polityczne, które sprawują władzę w państwie), w którym działania uczestników procesu gospodarczego są określane decyzjami organów władzy.

Łącząc kryteria własności wartości ekonomicznych oraz sposoby regulacji można teoretycznie wyróżnić cztery modele systemów ekonomicznych²⁰:

- indywidualistyczno-kompetytywny (kapitalizm rynkowy),
- indywidualistyczno-planowy (gospodarka kapitalistyczna regulowana przez centralne planowanie państwowe),
- kolektywistyczno-planowy (kolektywistyczna gospodarka zarządzana centralnie, tzw. realny socjalizm),
- kolektywistyczno-kompetytywny (socjalizm rynkowy).

Rewolucyjną zmianą w realizacji społecznego procesu kreacji życia sankcjonującego w formach systemu ekonomicznego stało się pojawienie kapitału. Kapitał jest formą przejawiania się racjonalności w procesach gospodarowania wartościami ekonomicznymi aktywnie uczestniczącymi we społecznym procesie tworzenia (świadczenia) wartości ekonomicznych.

²⁰ Polityka gospodarcza, praca zbiorowa pod redakcją B. Winiarskiego. WN PWN, Warszawa 2006, s. 29.